

УДК 378.014.5(497.6)»199/20»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/86-1-3>

Микола ГАЛІВ,

orcid.org/0000-0001-7068-3124

доктор педагогічних наук, професор,

професор кафедри історії України та правознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) halivm@yahoo.com

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України та правознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) vilnickiy@gmail.com

ВИЩА ОСВІТА В БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНІ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.): МІЖ РЕФОРМАМИ І ТРАДИЦІЄЮ

У статті представлено результати дослідження трансформацій у системі вищої освіти БіГ наприкінці XX – на початку XXI ст. Хронологічні межі дослідження пов'язані, з одного боку, із завершенням Боснійської війни (1995), з іншого – сучасними кроками владних органів федеративної держави у сфері освіти (2024). Досліджено, що у незалежній БіГ впродовж минулих 30 років тривав екстенсивний розвиток системи вищої освіти. Були засновані нові державні і приватні університети та вищі школи як класичного, так і професійного спрямування. У 2022 р. в федеративній країні діяли 39 акредитованих ЗВО. Основними нормативно-правовими актами стали рамковий закон про вищу освіту 2007 р., закони автономних суб'єктів (Республіки Сербської, округу Брчко, окремих кантонів Федерації Боснії та Герцеговини), документи щодо стратегій розвитку вищої освіти (2008, 2016 рр.). Серед ключових традиційних проблем у сфері вищої освіти післявоєнної БіГ стали: невисока престижність вищої освіти; зменшення чисельності здобувачів вищої освіти і випускників ЗВО з огляду на демографічні та міграційні проблеми; застарілість освітніх програм; надання переваги медичним, економічним, правничим, гуманітарним спеціальностям; політичний конформізм і провінціалізація університетів, етнізація вищої освіти; прояви негативного відбору при формуванні професорсько-викладацького складу (надання переваги політично та ідеологічно лояльним кадрам); невисокий рівень наукової активності та проблеми з академічною доброчесністю; незадовільне фінансування університетів загалом та науково-дослідницької роботи зокрема; недовірливе ставлення до Болонського процесу, інтернаціоналізації освіти, академічної мобільності. Попри все, в БіГ поступово відбувається реформування вищої освіти, що проявилось у створенні Агентства з розвитку вищої освіти та забезпечення якості; удосконалення механізму акредитації освітніх програм і ЗВО; застосування механізму накопичування кредитів (ECTS); збільшення видатків на наукові дослідження в ЗВО (у кантоні Сараєво); зростання уваги до інклюзії в освіті; поступова цифровізація освітнього процесу.

Ключові слова: Боснія і Герцеговина, післявоєнна відбудова, вища освіта, університет, Болонський процес, європейська інтеграція.

Mykola HALIV,

orcid.org/0000-0001-7068-3124

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Ukraine's History and Law

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) halivm@yahoo.com

Vasyl ILNYTSKYI,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of the Department of Ukraine's History and Law

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) vilnickiy@gmail.com

HIGHER EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (LATE 20TH – EARLY 21ST CENTURIES): BETWEEN REFORMS AND TRADITION

The article presents the results of a study of transformations in the higher education system of Bosnia and Herzegovina at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries. The chronological boundaries of the study are connected, on

the one hand, with the end of the Bosnian War (1995), and on the other hand, with the modern steps of the authorities of the federal state in the field of education (2024). It is studied that in independent Bosnia and Herzegovina, extensive development of the higher education system has continued over the past 30 years. New state and private universities and colleges of both classical and professional orientation were founded. In 2022, 39 accredited HEIs operated in the federal country. The main regulatory legal acts were the Framework Law on Higher Education of 2007, the laws of autonomous entities (Republika Srpska, Brčko District, some cantons of the Federation of Bosnia and Herzegovina), and documents on higher education development strategies (2008, 2016). Among the key traditional problems in the field of higher education in post-war BiH were: low prestige of higher education; decrease in the number of higher education applicants and graduates of HEIs due to demographic and migration problems; outdated educational programs; preference for medical, economic, legal, and humanitarian specialties; political conformism and provincialization of universities, ethnicization of higher education; manifestations of negative selection in the formation of the teaching staff (preference for politically and ideologically loyal teachers); low level of scientific activity and problems with academic integrity; unsatisfactory financing of universities in general and scientific and research work in particular; distrust of the Bologna process, internationalization of education, and academic mobility. Despite everything, higher education is gradually being reformed in BiH, which was manifested in the creation of the Agency for the Development of Higher Education and Quality Assurance; improvement of the accreditation mechanism for educational programs and HEIs; application of the credit accumulation mechanism (ECTS); increased spending on scientific research in higher education (in the Sarajevo Canton); increased attention to inclusion in education; gradual digitalization of the educational process.

Key words: Bosnia and Herzegovina, post-war reconstruction, higher education, university, Bologna Process, European integration.

Постановка проблеми. Упродовж 1992–1995 рр. незалежна Боснія і Герцеговина (далі – БіГ) пережила спустошливу війну, яка завдала значних збитків людському потенціалу, економіці, інфраструктурі, соціальній сфері, освіті та культурі країни. Після укладення Дейтонської угоди (листопад 1995 р.) за підтримки міжнародних партнерів розпочалася післявоєнна відбудова БіГ, яка характеризувалася низкою реформ, що охопили, зокрема, й сферу освіти. Освітня політика БіГ за минулі 30 років, у тому числі й трансформації у сфері вищої освіти, потребують належної наукової рефлексії, оскільки досвід післявоєнних реформ може бути корисний для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітня політика у післявоєнній БіГ була об'єктом наукових зацікавлень боснійсько-хорватських дослідників і закордонних учених. Так, Аділі Пашаліч-Кресо проаналізувала вплив етнополітичних чинників на формування системи освіти в БіГ (Pasalic-Kreso, 1999; Pasalic-Kreso, 2008). Соціолог Мідхат Капо на основі ретроспективного підходу розкрив формування складних національних суперечностей і важко розв'язуваних проблем в освітній сфері БіГ (Каро, 2012). Дослідник з Ганноверського університету Боно Вебер дав українську критичну оцінку академічному середовищу і політичному конформізму закладів вищої освіти БіГ, окресливши ситуацію як «кризу університетів» (Weber, 2007). Правові та фінансові основи вищої освіти БіГ описали Міладін Йовічіч та Анкіца Йовічіч (Jovićić, Jovićić, 2011). Дослідниця Майя Джурич проаналізувала досвід впровадження Болонських процедур у систему вищої освіти БіГ (Ђурић, 2021). Джерелами для нашої праці слугують нормативно-правові акти, статистичні матеріали, експертно-аналітичні висновки, мас-медійні тексти.

Мета статті – представити результати дослідження трансформацій у системі вищої освіти

БіГ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Хронологічні межі дослідження пов'язані, з одного боку, із завершенням Боснійської війни, з іншого – сучасними кроками владних органів федеративної держави у сфері освіти.

Виклад основного матеріалу. Вища освіта в БіГ має давні традиції, які сягають ХVІ ст. У часи належності до складу Югославії на території БіГ були засновані і діяли п'ять державних університетів: Університет в Сараєво (1949), Університет в Бая-Луці (1975), Університет в Тузлі (1976), Університет в Мостарі (1977), Університет «Джемаль Бєдїч» в Мостарі (1977). У роки незалежності БіГ було засновано ще три державних університети: у 1992 р. – Університет Східного Сараєва (шляхом виокремлення низки факультетів від Сараєвського університету), у 1997 р. – Університет в Біхачі, у 2000 р. – Університет в Зеніці. Шість державних університетів діють на території Федерації Боснії та Герцеговини, два – в Республіці Сербській (Університет в Бая-Луці, Університет Східного Сараєва). Крім того, в Республіці Сербській було засновано два державні спеціалізовані заклади вищої освіти: Вища медична школа в Прїєдорі (1997), Вища школа туризму і готельної справи в Требієні (2007).

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у БіГ започаткували діяльність 29 приватних закладів вищої освіти. Серед них найвідомішими є Міжнародний університет в Сараєво, Американський університет у Боснії і Герцеговині (Тузла, Сараєво і Бая-Лука), Європейський університет «Каллос» (Тузла), Університет в Травніку тощо. В окрузі Брчко діє приватний Європейський університет. Загальна кількість закладів вищої освіти на 2010 р. становила: у Федерації Боснії та Герцеговини – 21 (6 державних і 15 приватних), у Республіці Сербській – 18 (4 державних і 14 приватних). Чисельність студентів в БіГ в тому ж році складала

115528 осіб, з них 71600 студентів у Федерації Боснії та Герцеговини (64756 студентів в державних ЗВО, 5350 – у приватних) і 43928 студентів у Республіці Сербській (30850 студентів в державних ЗВО, 13078 – у приватних) (Jovićić, Jovićić, 2011: 173). Державні заклади освіти серед абітурієнтів користуються більшою популярністю, аніж приватні, передусім тому, що держава надає можливість здібним молодим людям здобути безкоштовну освіту.

Зауважимо, що процес появи нових закладів вищої освіти в БіГ триває. Зокрема, з'явилися заклади вищої духовної освіти: чотири факультети мусульманської громади у Сараєво, Зеніці, Біхачі та Нові-Пазарі (у 2015–2020 рр. там навчалося близько 1600 студентів) (Tusaković, 2022: 105), католицький богословський факультет Університету в Сараєво (Univerzitet u Sarajevu, 2013), православний богословський факультет Св. Василя Острошки у Фочі при Університеті Східного Сараєва (Православни богословски факультет, 2016). За даними Центру інформації та визнання документів у сфері вищої освіти, у Боснії та Герцеговині на 2022 р. було 52 ліцензовані ЗВО, тоді як на офіційному веб-сайті Агентства з розвитку вищої освіти та забезпечення якості (Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta – HEA) наразі перераховано 39 акредитованих вищих навчальних закладів (Informacija, 2022). Як бачимо, не усі ЗВО мають інституційну акредитацію, крім якої відбувається ще й акредитація освітніх програм. Обов'язковість акредитації передбачена законодавством БіГ.

У 2007 р. в БіГ було прийнято Рамковий закон про вищу освіту, який оголосив такі ціннісні засади: академічна свобода, академічне самоврядування та автономія університету; відкритість університету до громадськості, громадян та місцевої громади; нерозривність викладацької роботи та наукової чи художньої творчості; повага до європейських гуманістичних і демократичних цінностей, гармонізація з європейською системою вищої освіти; повага до прав людини і громадянських свобод, включаючи заборону всіх форм дискримінації; концепція навчання впродовж життя; взаємодія з соціальною спільнотою та зобов'язання університетів розвивати соціальну відповідальність студентів та інших членів академічної спільноти (Okvirni zakon, 2007).

Цим же законом було створено HEA. Стаття 48 згаданого закону визначала такі повноваження цього Агентства: 1) встановлення чітких, прозорих і доступних критеріїв акредитації ЗВО та прийняття норм, що визначають мінімальні стандарти у сфері вищої освіти; 2) встановлення критеріїв

відбору вітчизняних та міжнародних експертів, які здійснюють оцінку та аудит якості і дають рекомендації щодо акредитації ЗВО; 3) надання рекомендацій щодо критеріїв і стандартів Міністерству Республіки Сербської, міністерствам кантонів і округу Брчко БіГ для створення та закриття ЗВО, а також для реструктуризації навчальних програм; 4) надання рекомендацій щодо критеріїв ліцензування ЗВО та освітніх програм; 5) надання рекомендацій щодо найнижчої плати за навчання для всіх студентів в акредитованих ЗВО з метою узгодження найнижчої плати за навчання на всій території БіГ; 6) надання консультацій з питань праці та політики розвитку Міністерству Республіки Сербської, міністерствам кантонів та округу Брчко БіГ; 7) надання зацікавленим особам консультацій та інформації з питань, що належать до компетенції HEA; 8) встановлення стандартів якості, аналіз якості, надання рекомендацій щодо усунення недоліків якості освіти в ЗВО; 9) представлення БіГ в міжнародних організаціях з якості вищої освіти; 10) пропонування загальних вказівок і критеріїв, на основі яких кошти з бюджету закладів БіГ можуть бути виділені закладам вищої освіти для науково-дослідницької роботи; 11) прийняття нормативно-правових та інших актів у межах своєї компетенції (Okvirni zakon, 2007).

Згідно із законом 2007 р., система вищої освіти у БіГ базується на принципах Болонської декларації, тож передбачає механізм накопичування кредитів (ECTS) і має три цикли: 1) бакалаврат, який зазвичай триває 3–4 роки нараховує загалом від 180 до 240 кредитів ECTS (винятком є студії в галузі медичних наук, які оцінюються в 360 кредитів ECTS). Після закінчення бакалаврату студенти отримують ступінь бакалавра; 2) магістратура, яка триває 1 або 2 роки, охоплює 60 або 120 кредитів ECTS та забезпечує ступінь магістра наук або мистецтв; 3) аспірантура, яка триває 3 роки (180 кредитів ECTS), а після її закінчення і захисту дисертації присвоюється ступінь доктора. В університетах також можна закінчити спеціальні курси, що тривають 1–2 роки. Абсолювенти курсів отримують дипломи спеціалістів у певних галузях (Informacija, 2022).

Відзначимо, що суб'єкти федеративної БіГ згодом приймали власні закони про вищу освіту. Так, у 2020 р. було ухвалено Закон про вищу освіту в Республіці Сербській (Закон о високом образовању, 2020). У 2024 р. з'явився Закон про вищу освіту в окрузі Брчко (Zakon o visokom obrazovanju, 2024). Окремі кантони Федерації Боснії та Герцеговини також оперують власними законами про вищу освіту. Наприклад, у 2019 р. Скупщина кантону

Таблиця 1

**Кількість студентів в акредитованих
закладах вищої освіти БіГ у 2013–2022 рр.**

Рік	Кількість студентів
2021/22	76028
2020/21	78343
2019/20	81228
2018/19	87548
2017/18	94827
2016/17	99977
2015/16	105299
2014/15	109259
2013/14	113290

Джерело: (Informacija, 2018; Informacija, 2022)

Центральна Боснія ухвалила Закон про вищу освіту (Zakon o visokom obrazovanju, 2019). У червні 2022 р. такий же Закон було прийнято в кантоні Сараєво (Zakon o visokom obrazovanju, 2022).

За деякими оцінками, близько 7% населення БіГ мають вищу освіту, на відміну, наприклад, від більшості країн ЄС, де цей показник сягає 35–40%, та Південної Кореї, де частка дорослого населення з вищою освітою перевищує 70%. Згідно з Конституцією БіГ, вища освіта є компетенцією суб'єктів федеративної держави. На рівні Республіки Сербської прийнято Закон про вищу освіту, а також усі супровідні документи (правила та положення). Закон однаково трактує як державні, так і приватні вищі навчальні заклади. Федерація Боснії і Герцеговини вирішила цю сферу дещо інакше. Вища освіта (особливо щодо фінансування) є виключною відповідальністю кантонів, кожен з яких приймає власний закон про вищу освіту. У Республіці Сербській обидва державні університети є інтегрованими університетами з казначейською операційною моделлю. У Федерації Боснії та Герцеговини лише деякі кантони спрямували фінансування через казначейство, а інші ще не зробили цього (Jovićić, Jovićić, 2011: 172). На рівні Федерації Боснії та Герцеговини ці асигнування становлять 0,01% ВВП, а на рівні Республіки Сербської – 0,008%. Зрозуміло, що ця різниця є незначною (Jovićić, Jovićić, 2011: 174).

Бюджет вищої освіти Федерації Босній і Герцеговини є практично сумою бюджетів вищої освіти кантонів. На рівні Федерації загальна сума асигнувань на одного студента у 2010 р. становила 1277 євро, тоді як асигнування на одного студента лише з кантонального бюджету становили в середньому 946 євро. На фінансування освіти одного студента у державних закладах вищої освіти Федерації Босній і Герцеговини у 2010 р. виділялося 1413 євро (з них 1067 євро з державного бюджету). На рівні Республіки Сербської загальний бюджет вищої освіти у цьому ж році складав понад 55,1 млн. євро. Загальна сума асигнувань на одного студента на рівні Республіки Сербської складала 1255 євро на рік, з них асигнування власне з бюджету також становили 1067 євро (Jovićić, Jovićić, 2011: 174).

Демографічні та міграційні проблеми також позначаються на кількості здобувачів вищої освіти в БіГ (див. таблицю 1). У зимовому семестрі 2021/22 н.р. на першому рівні освіти (включаючи короткий цикл та інтегроване навчання) у ЗВО навчалися 76028 студентів, з них 10467 осіб – на останньому курсі (Informacija, 2022). Як бачимо, впродовж дев'яти років (2013–2022) кількість студентів зменшилася на 37262 особи (див. таблицю 1).

Серед державних університетів у Федерації Боснії і Герцеговини за кількістю студентів домінує Сараєвський університет (22147 осіб у 2022/23 н.р.), утричі менше здобувачів освіти нараховується в Університеті Мостару (7510 – у 2022/23 н.р.) та Університеті Тузли (6673 – у 2022/23 н.р.). Найменша кількість студентів навчається в Університеті Біхача (1630 – у 2022/23 н.р.). Серед здобувачів освіти переважають жінки (зокрема, в Сараєвському університеті вони складають 64% студентів) (Federalni zavod za statistiku, 2023: 14). Приватні вищі школи часто мають лише кілька сотень студентів, однак серед них є й «важко-ваговики»: Університет у Тавніку у 2022/23 н.р. налічував 1946 студентів (більшість з них – «надзвичайні» здобувачі освіти, тобто заочники – 1182 особи), Міжнародний Університет в Сараєво – 1923 студенти (з них лише 22 заочники), Міжнародний Бурч Університет в Сараєво – 1571 студент (з них лише 52 заочники і 41 особа на дистанційному навчанні) (Federalni zavod za statistiku, 2023: 15–16).

У чотирьох державних ЗВО Республіки Сербської у 2022/23 н.р. здобували освіту 16434 особи, у 15 приватних вищих школах – 7592 особи. Найбільша кількість здобувачів освіти припадала на два державні заклади: Університет в Баня-Луці (9572 особи) і Університет Східного Сараєво (6198 осіб). Серед приватних ЗВО за кількість студентів домінує Панєвропейський університет «Апеїрон» (2019 осіб). Від 2012 до 2022 рр. загальна чисельність здобувачів вищої освіти у ЗВО Республіки Сербської зменшилася на понад 20 тис. осіб: від 45 тис. до 24026 студентів (Republički zavod za statistiku, 2023).

Кількість випускників усіх університетів і вищих шкіл БіГ також зменшилася, що демонструє таблиця 2.

Таблиця 2

**Кількість випускників першого рівня
вищої освіти в акредитованих закладах
вищої освіти БіГ у 2017–2022 рр.**

Рік	Кількість випускників
2021	12324
2020	13291
2019	14181
2018	14220
2017	14583

Джерело: (Informacija, 2022)

Молодь БіГ, яка здобуває вищу освіту, надає перевагу спеціальностям, пов'язаним з медициною та соціальним захистом. Так, в 2022/23 н.р. у ЗВО Федерації Боснії і Герцеговини на цьому напрямі навчалося 12442 студенти. Дещо менше здобувачів освіти надавало перевагу бізнесовій, адміністративній та правничій освіті (8849 студентів), інженерним, виробничим та будівельним спеціальностям (7662 студенти), інформаційно-комунікаційним технологіям (4864 студенти), педагогічним спеціальностям (4221 студент), соціальним наукам та журналістиці (4067 студенти), мистецтву та гуманістичним наукам (4008 студентів). Найменшим попитом користувалися природничі науки, математика та статистика (1979 студентів), сільськогосподарські, лісничі, рибальські спеціальності та ветеринарія (1464 студенти) (Federalni zavod za statistiku, 2023: 17). Схожі професійні уподобання студентської молоді фіксуються і в Республіці Сербській та окрузі Брчко.

Характеризуючи викладацький склад закладів вищої освіти БіГ, відзначимо, що у 2021/2022 н.р. там працювали 9782 викладачі та асистенти. Беручи до уваги повну зайнятість, загальна кількість викладачів і співробітників становить 6478 осіб. 48,3% викладачів і співробітників ЗВО працюють на умовах повної зайнятості, 51,7% – за сумісництвом (Informacija, 2022). У ЗВО Федерації Боснії і Герцеговини на 2022/23 н.р. працювали 7333 викладачі і асистенти, з них 3565 осіб на повну ставку, 3768 – на умовах неповної зайнятості (Federalni zavod za statistiku, 2023: 38). У ЗВО Республіки Сербської на 2022/23 н.р. працювали 2981 викладачів і асистентів, з них 2060 осіб на повну ставку, 921 – на умовах неповної зайнятості (Republički zavod za statistiku, 2023).

Викладачі університетів і вищих шкіл є державними службовцями, а тому їх працевлаштування відповідає законодавству про державну службу, законам про вищу освіту, колективним договорам тощо. Заробітна плата науково-педагогічних працівників здійснюється за рахунок коштів бюджету

відповідних органів управління освітою або за рахунок власних надходжень університетів. Рівень заробітної плати регулюється законом про заробітну плату. Відповідно до колективного договору, який укладається і діє в кожному університеті, 40-годинне навантаження професорсько-викладацького складу складається з лекцій, практичних занять, семінарів, польових занять, консультацій, наставництва, рецензій програм, курсових робіт, іспитів, підготовки, підвищення педагогічної майстерності, роботи в раді факультету, роботи в комісіях факультету, науково-дослідної роботи та наукового стажування (Bosna i Hercegovina, 2024).

Викладацькі посади і звання ЗВО у БіГ поділяються на науково-педагогічні, мистецько-педагогічні та педагогічні. Науково-педагогічні та мистецько-педагогічні посади/звання: асистент, доцент і професор. Педагогічні посади/звання: викладач вищої школи та професор вищої школи. Викладачі на науково-педагогічних і мистецько-педагогічних посадах можуть викладати в усіх видах академічних і професійних студій. Науково-педагогічні та мистецько-педагогічні звання можуть набуватися лише у ЗВО. Крім того, в університетах можуть набуватися наукові та дослідницькі звання відповідно до нормативно-правових актів про науково-дослідницьку діяльність та статуту університету. Професори, як правило, виходять на пенсію у віці 65 років, якщо немає необхідності їх подальшої роботи відповідно до законодавства (Bosna i Hercegovina, 2024).

Окрім кількісних й інституційно-професійних характеристик академічного середовища боснійсько-герцеговинської вищої школи, слід вказати і на соціальну роль університетів в БіГ. Як відзначають дослідники, у роки Боснійської війни відбувся занепад престижності вищої освіти в суспільстві. Однак поступово після нормалізації суспільного життя й економічних відносин отримання університетської освіти знову стає передумовою для соціального піднесення особистості. Щоправда в БіГ ще з югославських часів залишилося прагнення партійно-політичних еліт контролювати університети, визначати змістові особливості освіти. Проявом цього стали факти входження представників партійно-політичних еліт, причому доволі далеких від питань освіти, до наглядових рад і управлінського апарату ЗВО (Weber, 2007: 27–28).

Дослідник з ГанOVERського університету (Німеччина) Боно Вебер у 2007 р. навіть вів мову про політичний конформізм університетів БіГ, який не тільки погіршив соціальне становище ЗВО, але також призвів до деградації науки та

академічного викладання, що, на його думку, значно перевершило ерозію, характерну для останніх двох десятиліть соціалістичного суспільного ладу Югославії. Створення нових університетів під час війни супроводжувалося різким збільшенням кількості студентів у повоєнний період. Так, Сараєвський університет у 2000 р. досяг довоєнного рівня кількості студентів, оскільки там навчалося 25000 осіб. Проте вже через три роки ця цифра зростає до вражаючих 47000. У Республіці Сербській цього ж навчального року в обох університетах у Баня-Луці та Паламі (факультет університету Східного Сараєво) навчалося загалом 25000 студентів, тоді як до війни в Університеті Баня-Луки здобували освіту 3–4 тис. студентів (Weber, 2007: 28).

У країні, де економіка повільно й лише в обмеженій мірі відновлюється після воєнних руйнувань, де рівень безробіття оцінюється приблизно у 50%, а загальна чисельність населення значно скоротилася, таке політично зумовлене кількісне розширення для університетів означало, що вони ще більше, ніж у 1980-х рр., змушені були взяти на себе функцію соціального клапана, яка є для них чужою. За цих умов академічна освіта виконувала регресивну функцію забезпечення офіційних академічних звань. Особливо виразною стала етнізація ЗВО, розміщених у національних регіонах федеративної БіГ. «Кадрова політика» нових політичних еліт, пов'язана з етнічною трансформацією університетів призвела до систематичної провінціалізації науково-педагогічного складу. Нове формування університетів під час війни за етнічними принципами супроводжувалося, зокрема, відбором і призначенням кількох «хвиль» нового викладацького складу, у якому діяв принцип негативного відбору, тобто він відбувався за ідеологічно-політичними критеріями, що знову відкрило двері для вербування кадрів із групи менш кваліфікованих молодих учених довоєнного періоду, із групи викладачів провінційних університетів і вищих шкіл із сусідніх держав – Сербії та Хорватії. Це відбувалося без урахування наукової кваліфікації, часто без необхідної формальної кваліфікації. Такий сформований під час війни професорсько-викладацький склад поповнився молодими вченими, яких протягом наступних років просували за принципом негативного відбору. За десятиліття (1997–2007) лише одна вища школа в Паламі підготувала близько сотні докторів наук. На вершині цього процесу депрофесіоналізації, як вважає Б. Вебер, знаходяться два державні університети в Республіці Сербській. У цих вищих навчальних закладах більшість професорсько-

викладацького складу складають науковці, які, на думку німецького дослідника, не відповідають навіть мінімальним академічним кваліфікаційним критеріям, а в органах самоврядування університетів їх домінування є ще більшим (Weber, 2007: 28–29).

Ведучи мову про «кризу університетів» в БіГ, Б. Вебер вважав, що ідеологічний конформізм університетів зумовив внутрішньоуніверситетську трансформацію науки та освіти в країні. У той час як етнонаціоналізм почав домінувати в наукових дискурсах, етнізовані науки про культуру (історичні науки, літературознавство, філософія) переживали свій підйом як в академічному просторі, так і поза ним. Сербський і хорватський націоналізм, використовуючи «наукову» легітимізацію своїх ідей, набув особливо радикальної форми. Нормативні науки (право, економіка), які раніше займали панівне становище, як і природничі науки, втратили своє політичне значення. Процеси етнізації повністю знищили будь-яку наукову критику, а академічна професійна етика втратила своє практичне значення, навіть не увійшовши до внутрішньоакадемічних дискусій (Weber, 2007: 30).

На думку Б. Вебера, економічна та соціальна деградація університетів призвела до майже повного зникнення наукових досліджень. Загальні бюджетні асигнування на дослідження в Республіці Сербській у 2006 р. не перевищили 1 млн. євро. Крім того, дуже обмежені кошти, виділені міністерствами суб'єктів і кантонів на цю сферу, не сприяли проведенню серйозних наукових досліджень. Ці кошти розподілялися за політико-партійними критеріями, а не на основі якості наукових проєктів або актуальності запропонованих предметів дослідження. Також не було ефективного контролю, щоб визначити, чи веде проведення дослідження до значних наукових результатів і чи воно взагалі використовувалося для дослідницьких цілей. В університетах БіГ, згідно зі спостереженням Б. Вебера, працюють дві групи вчених: одна група, члени якої не опублікували жодної наукової монографії за останні півтора десятиліття; інша група, представники якої публікують дві чи три статті на рік, причому наукова цінність їхньої «продукції» дуже сумнівна. У сфері соціальних наук брак грошей на наукову роботу з місцевих джерел частково компенсується роботою на потреби міжнародних організацій та західних політичних фондів. Однак у цих дослідженнях громадської думки, які визначаються інтересами міжнародних інституцій, часто відтворюється механізм соціалістичного регресу наукових досліджень у політичні послуги (Weber, 2007: 30–31).

Оцінивши у доволі негативних тонах внутрішні питання якості освіти в університетах БіГ, Б. Вебер пропонував вжити таких заходів: скорочення тривалості і дебіюрократизацію процесу подання та затвердження магістерських і докторських дисертацій; деполітизація призначення членів керівних органів університетів; деполітизація процесу прийняття рішень щодо виділення державних коштів на наукові проекти; усунення окремих викладачів університетів, які не мають достатньої наукової кваліфікації або поширюють радикальні ідеї з крайніми прояви упередженості; дозвіл на реєстрацію академічних асоціацій на державному рівні тощо. Особливий акцент Б. Вебер робив на потребу підтримки молодих науковців, які повинні замінити старше покоління викладачів. На його думку, молодих учених слід залучити до моніторингу стосунків в університетах БіГ, а також до стратегічних дискусій, що проводяться в рамках міжнародних організацій. Потрібно створити можливості для регулярної наукової та освітньо-політичної комунікації між молодими вченими, надати їм цільову фінансову підтримку, зокрема і в сфері наукових досліджень (Weber, 2007: 37–38).

Як і в Україні, викладачі вищих шкіл та університетів БіГ здебільшого з недовірою поставилися до Болонського процесу. Як зауважила дослідниця Майя Джуріч, в умовах запровадження Болонської системи у вищій освіті БіГ не було досягнуто багатьох ключових процесів, таких як зростання мобільності студентів, кращі умови навчання, якість навчального процесу, більша конкурентоспроможність на внутрішньому та європейському ринку, зростання практики, піднесення науково-дослідницької роботи тощо (Đurić, 2021: 60). Дослідниця навіть використала термін «Болонський хаос», особливо щодо процедур академічної співпраці, гармонізації освітніх програм, переведення кредитів, а головне, мінімального та оптимізованого отримання знань. Вона також вказала на певне невдоволення студентів, які перебували на програмах академічної мобільності, але після повернення до БіГ жоден із курсів, які вони пройшли за семестр в одному з університетів ЄС, не був визнаний, тож їм довелося боротися за свої права. Таким чином, функціонування кредитної системи ECTS виявилось занадто складним завданням для деяких закладів вищої освіти БіГ (Đurić, 2021: 61). Нові тенденції у сфері реформування вищої освіти БіГ пов'язані з увагою до інклюзивної освіти.

Звісно, на теренах БіГ поступово відбуваються процеси модернізації системи вищої освіти,

визначаються нові стратегічні і тактичні цілі й завдання, спрямовані на досягнення міжнародних стандартів у цій царині. Схвалені у 2008 р. «Стратегічні напрями розвитку освіти в БіГ з планом реалізації на 2008–2015 рр.» передбачали повне приєднання БіГ до Європейського простору вищої освіти (*Strateške pravce razvoja obrazovanja*, 2008). У період 2013–2015 рр. у БіГ тривав спільний проєкт ЄС та Ради Європи «Стратегічний розвиток вищої освіти та стандартів кваліфікації». Одним з її результатів стало розроблення пріоритетів для розвитку вищої освіти в БіГ на 2016–2026 рр. (*Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja*, 2015). Документ визначив завдання у сфері управління і менеджменту ЗВО, ресурсів вищої освіти, кваліфікаційних стандартів, науково-дослідницької роботи, статистики.

Декілька років тому було затверджено Стратегію розвитку Федерації Боснії і Герцеговини на 2021–2027 рр., яка передбачала реформи у вищій освіті: узгодження освітніх програм ЗВО з соціальними та економічними потребами країни й вимогами ринку праці; акцент на науково-дослідницькій роботі, яка матиме ширше суспільне значення; поєднання зусиль освітніх та бізнес-інституцій (особливо через науково-технологічні парки), популяризація концепції «підприємницького університету», академічних інноваційних проєктів; реформування фінансування вищої освіти шляхом поступового зміщення фокусу з фінансування закладів на фінансування студентів (кредити на навчання); збільшення інвестицій в безперервний розвиток і навчання професорсько-викладацького складу, забезпечення якісної кадрової структури університетів; забезпечення дослідникам доступу до міжнародних баз даних, підтримка видання вітчизняних наукових журналів і публікацій фахових текстів в іноземних виданнях; створення інститутів та центрів передових технологій на факультетах і фінансування щорічного освітнього саміту для представників діаспори й вітчизняних дослідників; заохочення інтернаціоналізації вищої освіти шляхом запровадження курсів і програм англійською мовою; забезпечення необхідної інфраструктури та матеріально-технічних умов для дистанційного навчання; підтримка залучення викладачів/експертів з діаспори як запрошених викладачів/експертів до ЗВО країни (*Strategija razvoja*, 2020: 34–35). Серед цілей, які передбачається досягнути до 2027 р., відзначимо прагнення збільшити кількість університетів Федерації Боснії та Герцеговини, що займають місце в міжнародному рейтингу вище 1500 (за Webometrics), від одного до чотирьох.

Схожі завдання були визначені і Стратегією розвитку науки і технологій, вищої освіти та інформаційного суспільства в Республіці Сербській на період 2023–2029 років (Стратегія розвитку, 2023). Цей документ, схвалений у 2023 р., відповідає глобальним цілям «Європа 2030 для сталого розвитку», відповідно до яких освіта, наука, технології, дослідження, інновації та цифровізація вважаються передумовою для досягнення сталої економіки ЄС, як частини Цілей сталого розвитку ООН. Важливо, щоб ця стратегія була реалізованою й не перетворилася на черговий декларативний документ.

Висновки. Отже, у незалежній БіГ впродовж минулих 30 років тривав екстенсивний розвиток системи вищої освіти. Були засновані нові державні і приватні університети та вищі школи як класичного, так і професійного спрямування. У 2022 р. в федеративній країні діяли 39 акредитованих ЗВО. Ключовими нормативно-правовими актами стали рамковий закон про вищу освіту 2007 р., закони автономних суб'єктів (Республіки Сербської, округу Брчко, окремих кантонів Федерації Боснії та Герцеговини), документи щодо стратегій розвитку вищої освіти (2008, 2016 рр.). Серед ключових традиційних проблем у сфері

вищої освіти післявоєнної БіГ стали: невисока престижність вищої освіти; зменшення чисельності здобувачів вищої освіти і випускників ЗВО з огляду на демографічні та міграційні проблеми; застарілість освітніх програм; надання переваги медичним, економічним, правничим спеціальностям; політичний конформізм і провінціалізація університетів, етнізація вищої освіти; прояви негативного відбору при формування професорсько-викладацького складу (надання переваги політично та ідеологічно лояльним кадрам); невисокий рівень наукової активності та проблеми з академічною доброчесністю; незадовільне фінансування університетів загалом та науково-дослідницької роботи зокрема; недовірливе ставлення до Болонського процесу, інтернаціоналізації освіти, академічної мобільності. Попри все, в БіГ поступово відбувається реформування вищої освіти, що проявилось у створенні Агентства з розвитку вищої освіти та забезпечення якості; удосконалення механізму акредитації освітніх програм і ЗВО; застосування механізму накопичування кредитів (ECTS); збільшення видатків на наукові дослідження в ЗВО (у кантоні Сараєво); зростання уваги до інклюзії в освіті; поступова цифровізація освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bosna i Hercegovina: Uslovi službe za akademsko osoblje u visokom obrazovanju. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-herzegovina-uslovi-sluzbe-za-akademsko> (дата звернення: 10.01.2025)
2. Đurić M. Gdje smo sa visokim obrazovanjem u Bosni i Hercegovini? Izazovi i prilike visokog obrazovanja 21. stoljeća. Naučna monografija. Travnik, 2021. 160 s.
3. Federalni zavod za statistiku. Visoko obrazovanje 2022/2023. *Statistički Bilten*. 2023. B. 362. S. 7–39. URL: <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/07/Visoko-obrazovanje-2022-2023.pdf> (дата звернення: 14.01.2025)
4. Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statisticnim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf (дата звернення: 13.01.2025)
5. Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2018.godinu. URL: [https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_stat.pokazateljima_u_obraz._u_BiH_2018_\(003\)_hrvatski_jezik.docx](https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_stat.pokazateljima_u_obraz._u_BiH_2018_(003)_hrvatski_jezik.docx) (дата звернення: 10.01.2025)
6. Jovićić M., Jovićić A. Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini. *Zbornik_radova*. 2011. B. 6. S. 173–178.
7. Kapo M. Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosna i Hercegovina. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012. 238 s.
8. Okvirni zakono visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. 2007. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/okvirni-zakon-o-visokom-obrazovanju-u-bosni-i-hercegovini.html> (дата звернення: 13.01.2025)
9. Pasalic-Kreso A. Education in Bosnia and Herzegovina: Minority Inclusion and Majority Rules. The system of education in BiH as a paradigm of political violence on education. *Current Issues in Comparative Education*. 1999. Issue 2(1). P. 6–13.
10. Pasalic-Kreso A. The War and Post-War Impact on the Educational System of Bosnia and Herzegovina. *International Review of Education*. 2008. Issue 54(3/4). P. 353–374.
11. Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja u BiH za period 2016.–2026. 2015. URL: https://mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Va%C5%BEni_dokumenti/Va%C5%BEno-Strategije/Prioriteti_za_razvoj_visokog_obrazovanja_u_BiH_za_period_2016-2026_.pdf (дата звернення: 10.01.2025)
12. Republički zavod za statistiku Republike Srpske. Уписани студенти: академіка година 2022/2023. URL: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/saopstenja/obrazovanje/visoko_obrazovanje/skolska_godina_2022_2023/UpisaniStudenti_2022_2023.pdf (дата звернення: 14.01.2025)

13. Strategija razvoja Federacije Bosne i Hercegovine 2021–2027. Sarajevo, 2020. 203 s. URL: https://parlamentfbih.gov.ba/v2/userfiles/file/Materijali%20u%20proceduri_2021/Strategija%20razvoja%20FBiH%202021-2027_bos.pdf (дата звернення: 10.01.2025)
14. Strateške pravce razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja, 2008.–2015. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strate%20C5%A1ki-pravci-razvoja-obrazovanja-u-Bosni-i-Hercegovini-sa-planom-implementiranja-2008.-2015.pdf> (дата звернення: 10.01.2025)
15. Tucaković E. Četiri razdoblja islamskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. *Časopis za interdisciplinarne studije*. 2022. B. 9(2). S. 89–118.
16. Univerzitet u Sarajevu – Katolički bogoslovni fakultet. 2013. URL: <https://kbfb.unsa.ba/fakultet/> (дата звернення: 15.01.2025)
17. Weber B. Kriza univerziteta i perspektive mladih naučnika u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007. 112 s.
18. Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine. 2024. URL: <https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon-o-visokom-obrazovanju-u-Brcko-distriktu-BiH.pdf> (дата звернення: 13.01.2025)
19. Zakon o visokom obrazovanju. 2019. URL: <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Zakon-o-visokom-obrazovanju.pdf> (дата звернення: 13.01.2025)
20. Zakon o visokom obrazovanju. *Službene novine Kantona Sarajevo*. 2022. B. 1/96. S. 1–40. URL: <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2022-09/ZVO%2022.pdf> (дата звернення: 13.01.2025)
21. Zakon o visokom obrazovanju («Службени гласник Републике Српске», број: 67/20). 2020. URL: https://www.avors.org/images/prorisi/zakon_o_visokom_obrazovanju.pdf (дата звернення: 13.01.2025)
22. Православни богословски факултет «Свети Василије Острошки». 2016. URL: <https://www.bogoslovski.ues.rs.ba/wp-content/uploads/2016/11/istorija-fakulteta.pdf> (дата звернення: 15.01.2025)
23. Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској. 2023. URL: https://komorars.ba/wp-content/uploads/2023/06/Стратегија_MHPBOID_нацрт.pdf (дата звернення: 10.01.2025)

REFERENCES

1. Bosna i Hercegovina. (2024). Bosna i Hercegovina: Uslovi službe za akademsko osoblje u visokom obrazovanju [Bosnia and Herzegovina: Conditions of Service for Academic Staff in Higher Education]. URL: <https://eurdice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-herzegovinauslovi-sluzbe-za-akademsko> (date of access: 10.01.2025)
2. Đurić M. (2021). Gdje smo sa visokim obrazovanjem u Bosni i Hercegovini? Izazovi i prilike visokog obrazovanja 21. stoljeća. Naučna monografija [Where are we with higher education in Bosnia and Herzegovina? Challenges and opportunities of higher education in the 21st century. Scientific monograph]. Travnik. 160 p. [in Bosnian].
3. Federalni zavod za statistiku. (2023). Federalni zavod za statistiku. Visoko obrazovanje 2022/2023 [Federal Statistical Office. Higher education 2022/2023]. *Statistički Bilten – Statistical Bulletin*, 362, pp. 7–39. URL: <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/07/Visoko-obrazovanje-2022-2023.pdf> (date of access: 14.01.2025) [in Bosnian].
4. Informacija. (2022). Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022. godinu [Information on statistical indicators in education in Bosnia and Herzegovina for 2022]. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statisticnim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf (date of access: 13.01.2025) [in Bosnian].
5. Informacija. (2018). Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2018. godinu [Information on statistical indicators in education in Bosnia and Herzegovina for 2018]. URL: [https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_stat.pokazateljima_u_obraz_u_BiH_2018_\(003_hrvatski_jezik.docx](https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_stat.pokazateljima_u_obraz_u_BiH_2018_(003_hrvatski_jezik.docx) (date of access: 10.01.2025) [in Bosnian].
6. Jovićić M., Jovićić A. (2011). Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini [Higher education in Bosnia and Herzegovina]. *Zbornik radova – Proceedings*, 6, pp. 173–178. [in Bosnian].
7. Kapo M. (2012). Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosna i Hercegovina [Nationalism and education: A case study of Bosnia and Herzegovina]. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 238 p. [in Bosnian].
8. Okvirni zakon. (2007). Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini [Framework law on higher education in Bosnia and Herzegovina]. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/okvirni-zakon-o-visokom-obrazovanju-u-bosni-i-hercegovini.html> (date of access: 13.01.2025) [in Bosnian].
9. Pasalic-Kreso A. (1999). Education in Bosnia and Herzegovina: Minority Inclusion and Majority Rules. The system of education in BiH as a paradigm of political violence on education. *Current Issues in Comparative Education*, 2(1), pp. 6–13.
10. Pasalic-Kreso A. (2008). The War and Post-War Impact on the Educational System of Bosnia and Herzegovina. *International Review of Education*, 54(3/4), pp. 353–374.
11. Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja. (2015). Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja u BiH za period 2016.–2026. [Priorities for the development of higher education in BiH for the period 2016–2026]. URL: https://mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Va%20C5%BEEni_dokumenti/Va%20C5%BEEno-Strategije/Prioriteti_za_razvoj_visokog_obrazovanja_u_BiH_za_period_2016-2026.pdf (date of access: 10.01.2025) [in Bosnian].
12. Republički zavod za statistiku. (2023). Republički zavod za statistiku Republike Srpske. Уписани студенти: академичка година 2022/2023 [Republic Institute for Statistics of the Republic of Srpska. Enrolled students: academic year 2022/2023]. URL: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/saopstenja/obrazovanje/visoko_obrazovanje/skolska_godina_2022_2023/UpisaniStudenti_2022_2023.pdf (date of access: 14.01.2025) [in Serbian].

13. Strategija razvoja. (2020). Strategija razvoja Federacije Bosne i Hercegovine 2021–2027 [Development Strategy of the Federation of Bosnia and Herzegovina 2021–2027]. Sarajevo, 203 p. URL: https://parlamentfbih.gov.ba/v2/userfiles/file/Materijali%20u%20proceduri_2021/Strategija%20razvoja%20FBiH%202021-2027_bos.pdf (дата звернення: 10.01.2025) [in Bosnian].
14. Strateške pravce razvoja obrazovanja. (2008). Strateške pravce razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja, 2008.–2015. [Strategic directions of education development in Bosnia and Herzegovina with implementation plan, 2008–2015]. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strate%C5%A1ki-pravci-razvoja-obrazovanja-u-Bosni-i-Hercegovini-sa-planom-implementiranja-2008.-2015.pdf> (date of access: 10.01.2025) [in Bosnian].
15. Tucaković E. (2022). Četiri razdoblja islamskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini [Four periods of Islamic education in Bosnia and Herzegovina]. *Časopis za interdisciplinarne studije – Journal of Interdisciplinary Studies*, 9(2), pp. 89–118. [in Bosnian].
16. Univerzitet u Sarajevu. (2013). Univerzitet u Sarajevu – Katolički bogoslovni fakultet [University of Sarajevo – Catholic Faculty of Theology]. URL: <https://kbf.unsa.ba/fakultet/> (date of access: 15.01.2025) [in Croatian].
17. Weber B. (2007). Kriza univerziteta i perspektive mladih naučnika u Bosni i Hercegovini [University crisis and perspectives of young scientists in Bosnia and Herzegovina]. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 112 p. [in Bosnian].
18. Zakon o visokom obrazovanju. (2024). Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine [Law on Higher Education in the Brčko District of Bosnia and Herzegovina]. URL: <https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon-o-visokom-obrazovanju-u-Brcko-distriktu-BiH.pdf> (date of access: 13.01.2025) [in Bosnian].
19. Zakon o visokom obrazovanju. (2019). Zakon o visokom obrazovanju [Law on Higher Education]. URL: <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Zakon-o-visokom-obrazovanju.pdf> (date of access: 13.01.2025) [in Bosnian].
20. Zakon o visokom obrazovanju. (2022). Zakon o visokom obrazovanju [Law on Higher Education]. *Službene novine Kantona Sarajevo – Official Bulletin of Sarajevo Canton*, 1/96, pp. 1–40. URL: <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2022-09/ZVO%2022.pdf> (date of access: 13.01.2025) [in Bosnian].
21. Zakon o visokom obrazovanju. (2020). Zakon o visokom obrazovanju («Službeni glasnik Republike Srpske», broj: 67/20) [Law on Higher Education (“Official Bulletin of the Republic of Srpska”, number: 67/20)]. URL: https://www.avors.org/images/propisi/zakon_o_visokom_obrazovanju_.pdf (date of access: 13.01.2025) [in Serbian].
22. Pravoslavny bohoslovsky fakultet. (2016). Pravoslavny bohoslovsky fakultet “Svety Vasylyje Ostroshky” [Orthodox Theological Faculty “St. Vasilije Ostroški”]. URL: <https://www.bogoslovski.ues.rs.ba/wp-content/uploads/2016/11/istorija-fakulteta.pdf> (date of access: 15.01.2025) [in Serbian].
23. Stratehija razvoja. (2023). Stratehija razvoja nauke y tehnolohije, vysokoh obrazovańa y ynformatsyonoh drushtva u Republytsy Srpskoj [Strategy for the development of science and technology, higher education and the information society in the Republic of Srpska]. URL: https://komorars.ba/wp-content/uploads/2023/06/Стратегија_МНРВОИД_нацрт.pdf (date of access: 10.01.2025) [in Serbian].